

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijke Zuidlimburg

Recente romeinse vondsten in Brunssum

In de late namiddag van 12 september is op een hoog gelegen, van z.w. naar n.o. afhellend terrein in het n.w. deel van de gemeente Brunssum, vlak ten oosten van de gemeente Merkelbeek en ten zuiden van de gemeente Schinveld, ca. 400 m. ten westen van de provinciale weg van Brunssum naar Schinveld, een Romeins graf, een z.g. askist met tal van bijgaven ontdekt. Dit gebeurde op een stuk land dat eigendom is van de gemeente Brunssum, tijdens machinaal uitgevoerde graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van een industrieterrein (Kling — Rode beek). Het werk wordt onder directie van het Ingenieurs- en Architectenbureau v.h. J. van Hasselt en de Koning, Nijmegen (hoofdopzichter W. Hagevoort) uitgevoerd door de aannemersfirma Gebr. De Vos uit Oude Tonge met behulp van scrapers, bulldozers en draglines.

Tegen het einde van de werktijd bemerkte de bulldozermachinist J. M. Buijs dat de voor hem rijdende scraper een stenen kist had vernield. 's Avonds stelde hij tezamen met de familie A. J. F. Smulders, Brunssum, een nader onderzoek in op de plaats van de vondst. Daarbij konden vele voorwerpen of fragmenten daarvan geborgen worden. De resten van de kist zijn de volgende morgen opgeruimd en naar het stort vervoerd.

Nadat de heer A. Linckens, Merkelbeek, die in de voorafgaande dagen — in samenwerking met de heer J. Th. Daemen, Schinveld — op het terrein reeds tal van archeologische waarnemingen had verricht, de R.O.B. telefonisch van de ontdekking op de hoogte had gebracht, kon op 14 september de inventaris van de kist, voor zover deze althans twee dagen tevoren was opgegraven, ter reiniging, restauratie en conservering naar Amersfoort worden overgebracht.

De kist, waarvan — afgezien vermoedelijk van een zeer klein fragment — niets bewaard is gebleven, was wat de bodem betreft, gelegen op ca. 1 m. onder het maaiveld, dat zich ter plaatse bevindt op ongeveer 81.5 m. + N.A.P., en strekte zich uit van z.o. naar n.w. Ze was naar alle waar-

schijnlijkheid samengesteld uit platen van grijswitte zandsteen ter dikte van 25—30 cm. De bodem is naar schatting $1.20/1.50 \times 0.70/0.80$ m. groot geweest. Naar verluidt zou hij aan alle zijden 8—10 cm. buiten de wanden hebben uitgesprongen.

In de kist — een z.g. askist, geen sarcofaag, aangezien er de as van een verbrand lijk in is bijgezet — zijn minstens 27 voorwerpen als bijgaven aan de overledene, vermoedelijk een vrouw, meegegeven. Hiervan zijn in de meeste gevallen slechts fragmenten overgebleven.

Aardewerk: twee terra sigillata-kommetjes Dragendorff 40; een t.s.-wrijfschaal Dr. 45 (uitgietopening met leeuwepok); een governiste deukbeker met raadjesversiering ([E.] Gose[, Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland, type] 206 v.; techniek: [F. Oelmann, Die Keramik des Kastells] Niederbieber d); twee governiste deukbekers in miniatuurformaat, 3.3 en 3.5 cm. hoog (vgl. Gose 192 en 210; techniek Niederbieber b-d); een roodbruin governist bord met platte bodem en aan de binnenzijde iets verdikte rand; een ruwwandig kommetje met dekselgeul en een dergelijke kookpot.

Glas: (determ. mej. dr. C. Isings): een blauwgroene fles met cilinder-vormige hals; een cilindervormige groen getinte fles ([C.] Isings [, Roman Glass from Dated Finds, type] 130); drie cilindervormige lichtgroene flessen (Isings 102); een praktisch kleurloos (iets groenig getint) met een gele slangdraad versierd vaatje op vier voetjes in de vorm van nopjes (vgl. een dergelijk stuk uit Stein: [H. J.] Beckers in: Oudheidk. Meded. Leiden, N.R. 7, 1926, blz. 15, afb. 13, 10 [rechts beneden]); vijf of zes lichtgroene schaaltes, waarvan er twee nog geheel gaaf zijn en resp. een diameter van 8.7 en 9.15 cm. en een hoogte van slechts 1.15 en 1.2 cm. hebben.

Overige voorwerpen: Een gedraaid benen handvat (vermoedelijk van een bronzen spiegel), waaromheen een zilveren bekleding is geforceerd (gr. diam. 1.3 cm.; 1. 10.7 cm.).

Een halfbolvormige, holle loden knop, die aan de bovenkant is bedekt met een laagje brons en versierd met enige circulaire groeven. In het midden op de bovenzijde bevindt zich een ijzeren kop als afsluiting van een door de halve bol gestoken ijzeren pen.

Een maximaal 8 mm. dik stukje brons (grootste afm. 3.3 en 3.4 cm.) in de vorm van een achthoek waarvan de zijden beurtelings 1.5 en 1.2/1.3 cm. lang, en vlak en ingebogen zijn. De ingebogen zijden zijn aan de boven- en onderkant geaccentueerd door een parallelle groef. In de vier vlakke zijden bevindt zich een gaatje (diam. gem. 2.5 mm.). Midden door de achthoek heeft een ijzeren staafje gestoken, dat aan een kant bedekt is geweest door een ijzeren plaatje of kop.

Een stukje gouden beslag ($18 \times 5 \times 4$ mm.) met gaatjes van twee nageltjes.

Vier hoogst waarschijnlijk bij elkaar behorende delen van een staaf of staf van ijzer (diam. 5 mm.), waaraan afwisselend schijfvormige en langwerpige stukken bruinrood barnsteen zijn geregen. De langwerpige stukken (zeven; 3.4—5.9 cm. lang) zijn getorst en in doorsnede ovaal (1.5×1.2 cm.; 1.9×1.5 cm.). De schijven zijn rond (diam. 3.4 cm.;

gr. dikte 0.8—1.2 cm.) en dubbelconisch, en vertonen aan de boven- en onderkant een versiering van acht lobben. Slechts van twee schijven zijn fragmenten bewaard gebleven, maar er moeten er zeker zeven geweest zijn. Aangenomen dat alle delen bij elkaar behoren, dan moet de staf minstens 40.4 cm. lang zijn geweest. Dergelijke voorwerpen, die vaak (ten onrechte?) als spinrokken worden aangeduid, zijn in ons land ook gevonden te Stein (H. J. Beckers, a.w., blz. 12 en 15, afb. 13,6 en blz. 17, afb. 20,2), Heerlen (J. H. Holwerda in: Oudheidk. Meded. Leiden, N.R. 11, 1930, blz. 8, afb. 7,1 en blz. 12, i) en Esch (in Romeins graf 5; J. E. Bogaers in Nieuwsbull. K.N.O.B. 1960, *54 en *67).

Twaalf iets gewelfde bronzen schijven, d.i. zes paar schellen of bekkentjes die deel hebben uitgemaakt van een of meer muziekinstrumenten, en wel schudinstrumenten voor het opwekken van ritmen. De middellijn van de schellen varieert van 4.6 tot 5.3 cm.; de hoogte van 3 tot 6.5 mm. Het brons is meestal slechts ca. 1 mm., in vier gevallen echter ongeveer 2 mm. dik. In het midden heeft een ijzeren staafje of asje gestoken. Soms zijn aan de buitenzijde (de „bolle” kant) sporen van hout te zien in de vorm van een strook die midden over de schel loopt. Vergelijkbare stukken zijn o.a. aangetroffen te Nijmegen in een 4de-eeuwse sarcofaag (Nieuwsbull. K.N.O.B. 1957, *239 v.; H. J. H. v. Buchem in: Numaga 5, 1958, 17 en 51—53. De vondsten bevinden zich in het Rijksmuseum G. M. Kam tezamen met twee van dergelijke, door J. Ypey gereconstrueerde instrumenten, elk met twee paar schellen). Ze komen ook voor in de Frankisch-Merovingische graven (meded. J. Ypey). Zie verder Ch. Daremberg-E. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, s.v. crotalum, kol. 1572, fig. 2075.

Op grond van de inventaris, in het bijzonder het aardewerk en het glas, kan het graf gedateerd worden omstreeks het midden van de 3de eeuw.

In verband met de ontdekking van de grafkist dient er nog op gewezen te worden dat de mogelijkheid groot is dat niet ver van de vindplaats overblijfselen van een Romeinse villa zijn gelegen. Verder bestaat er kans dat de grote Romeinse weg van Heerlen naar Xanten slechts 100—200 m. westelijk van het graf heeft gelopen (zie W. J. Dewez in: Limburg's verleden, I, Maastricht 1960, blz. 27 v.; meded. J. Th. Daemen).

In de dagen die aan de ontdekking van de kist vooraf zijn gegaan, heeft het terrein voornamelijk door toedoen van de heer Linckens reeds tal van vondsten opgeleverd. Dit betreft stukken van maalstenen van basaltlava, Romeinse tegulae, 2de-3de-eeuws aardewerk, maar ook veel fragmenten van IJzertijd-ceramik, z.g. Harpstedtachtige waar. Deze laatste bestaat in het algemeen uit stukken van potten en schalen van besmeten, dikwandig en oranjebruin baksel, waarvan de klei verschaald is met organisch materiaal. De wanden zijn een enkele maal gekarteld of met vingertop-indrukken versierd.

Veel van deze vondsten zijn te voorschijn gekomen uit kuilen, waarin soms ook stenen (o.a. grijsrode, sterk gekorrelde, granietachtige zandsteen) werden aangetroffen.

In de bovengrond (löss) van een groot gedeelte van het terrein komen houtskoolpartikels voor.

Naschrift. Volgens een mededeling van de heer J. K. Gielen, Gemeentemuseum, Heerlen, zijn op 19 september ongeveer 50 m. w.z.w. van de vindplaats van de askist, de resten van een Romeins brandgraf ontdekt door de hoofdopzichter J. Hagevoort. Zeer waarschijnlijk was dit graf, waarvan de overblijfselen werden aangetroffen op ca. 15—20 cm. beneden het maaiveld, in vroeger tijd reeds grotendeels vernield bij het ploegen.

De vondsten bestaan uit twee sterk gecorrodeerde bronzen munten, vermoedelijk sestertii, en verder uit talrijke scherven van: een roodbruin gekerfde bord met iets naar binnen gebogen rand; een terra nigra-bekertje; een ruwwandige kom, deksel, kookpot of kom (met dekselgeul) en wrijfschaal (met verticale rand); een lichtgroen glazen bakje (hoog ongeveer 4.5 cm.), dat in vorm overeenkomt met de terra sigillata-kom Dragendorff 38, en een dergelijk bakje van een lichtere tint.

De inventaris van dit graf is vermoedelijk te dateren omstreeks de tweede helft van de 2de eeuw.

Prof. Dr J. E. Bogaers

Uit de notulen der schepenbank der heerlijkheid Schaesberg

Het volgende toont ons, dat het ook niet altijd pais en vree was in de vergaderingen van de schepenbank. Het is gebeurd op 26 oktober 1700, dat bij de behandeling der agenda verschil van mening is ontstaan over het mindergetal van schepen. De schout stelde voor een belangrijke zaak uit te stellen, die de secretaris aanging, wegens de afwezigheid van schepen Herman Keybetz en omdat de schepen Gossen Dautzenberg de schoonvader was van de secretaris P. C. Poyck. Daarop zeide de secretaris: „Wat zoude het alsdan wezen zo Keybetz present was. Meent ge dat ik dan zou blijven zitten; hij is niet goed genoeg de schepenplaats te bedienen en ik zal in het vervolg in zijn presentie geen protocol houden, daar hij enige leden van de schepenbank heeft beledigd.

En het is nog gebeurd op 18 januari 1701 ter plaats van de gewone vergadering van de justitie, dat de schepen Herman Keybetz tegen secretaris Poyck gezegd heeft dat hij een erendief was en niet goed genoeg om zijn post te bekleden, omdat hij eerroof gepleegd had. Waarop de schoonvader van de secretaris, schepen Gossen Dautzenberg tot Keybetz zeide: „Du ondeugender, du bist nit werdig das du bij eerlijke luiden kombst, du en has niet te verliezen en daarom bist du zo stout. Du has doe dien woorde motte terugtrekken.”

Keybetz antwoordde: „Ic houd de woorden doe gesproke vol en blijf er bij.” Daarop zei Keybetz tot de secretaris: „Du has mich en mijn confrater Thijs Arets vernooft, belogen en bedrogen door schone woorden en beloften, dat wij een akte hebben getekend ten behoeve van de heer Beijtel tegen de heer van Alstorf, maar dat has du neet gexploiteerd. Daarom verklaar ik in presentie van de justitie en en allen die dit zullen horen, dat genoemde akte van nul en gener waarde is en dat het met onze hand getekende stuk weder moet worden ingeleverd, omdat wij bevinden van dich belogen en bedrogen te zijn gelijk gezegd. En dat daardoor voortaan de akten door de secretaris geschreven geen geloof meer verdienen.”

Daarop antwoordde de secretaris: „Hebt gij het voornoemd stuk getekend, daar zijt gij naar; ik heb het niet getekend.” Waarop Keybetz repliceerde met de woorden: „Daaruit kan men des te meer speuren diene goede trouw in handel en wandel.

J. J. J.

De gevangentoren van Heerlen

Aantekeningen betreffende herstel en vernieuwing 16e — 19e eeuw

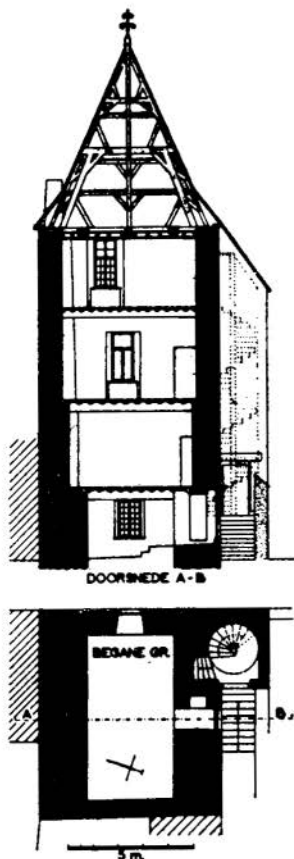
Ietwat verscholen achter de huizen van het huidige Kerkplein aan de noordoostzijde van het priesterkoor der St. Pancratiuskerk, verrijst het silhouet van de ons allemaal bekende „Gevangen- of Schelmentoren” van Heerlen. De naamgeving spreekt voor zich zelf, alhoewel hij in de loop der tijden zeker niet uitsluitend gediend heeft voor de bewaring der gevangenen, of zoals u wilt, voor de opsluiting der schelmen. Drs L. van Hommerich schildert ons in een kleine bijdrage, naar aanleiding van de ingebruikneming als atelier van een gedeelte van de toren door de beeldhouwer Nic Tummers in 1953, de functies die dit gebouw in vroeger tijden gehad heeft ¹⁾. Ook in vele andere publikaties wordt deze toren vermeld, zonder echter diepgaand op de lotgevallen van dit gebouw in te gaan ²⁾.

Met een klein beetje fantasie kan een ieder zich een voorstelling maken van wat er zich zo al in dit gebouw moet hebben afgespeeld. De in het gemeentearchief van Heerlen berustende gerechtelijke stukken geven ons hiervan een vrij duidelijk beeld. Denkt u b.v. maar eens aan een verhoor uit die dagen en aan de middelen, die het gerecht ter beschikking stonden om gevangenen tot een bekentenis te dwingen. Of aan de gruweldaden en de afschrikwekkende straffen die toen werden opgelegd. Het is echter niet mijn bedoeling in deze bijdrage een bloemlezing te geven van een aantal van deze feiten, alhoewel het in de samenhang onoverkomelijk zal blijken nu en dan een dergelijk voorval aan te halen. Ik zal mij beperken tot enige bouwkundige aspecten, die ertoe geleid hebben de toren het huidige aanzien te geven.

Het uitwendige van de toren behoort tot het vroeg-middeleeuwse type; rechthoekig van vorm, ongeveer 15 m. hoog en met een muurdikte van nagenoeg 2 m.. Zoals bekend heeft de oostzijde deel uitgemaakt van de walmuur, die het gehele fort heeft omgeven. Inwendig bestaat het gebouw uit 3 boven elkaar gelegen eenvoudige vertrekken (zie tekening), te bereiken door een aangebouwd trappenhuis, waarin zich een 1 m. brede eikehouten wenteltrap van 42 treden bevindt. Ieder vertrek heeft een raam met getralied venster. De kamers zijn 6,50 m. lang, 5,50 m. breed en 3,50 m. hoog. Aan de westzijde van het vertrek op de derde verdieping bevinden zich drie naast elkaar gelegen vensterloze cachotten, elk 2 × 1,80 × 2,30 m. groot en onderling afgescheiden door tussenschotten van zwaar eikehout ³⁾.

In de geïllustreerde lijst van Nederlandse Monumenten van geschiedenis

en kunst⁴⁾), uitgegeven door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, waarin vooral de gebouwen uit bouwkundig oogpunt worden gezien, vinden we over onze toren het navolgende vermeld:

„De toren, in 1498 Bickerstein genoemd en o.m. in 1757 en 1775 hersteld, sluit aan bij de \pm 2 m. dikke ommuring van de landsvesting, die oorspronkelijk ouder moet zijn geweest dan de St. Pancratiuskerk en misschien reeds werd aangelegd in het begin van de 12e eeuw. In 1225 werd zij aangeduid als „Castrum”. In 1244 is er sprake van de bouw ener waarschijnlijk nieuwe vesting.

Het rechthoekig gebouw, opgetrokken van breuksteen (zandsteen en kalksteen in betrekkelijk regelmatig verband, XII) en baksteen (1775, de gehele westgevel en reparaties aan de overige gevels) is afgedekt met een leien tentdak aan de zuidzijde in de vorm van een lessenaardak doorlopend over een rechthoekige trapaanbouw. Eenvoudige vensters, aan de westzijde in hardsteen; aan de noordkant twee dichtgemetselde schietgaten en een klein voormalig rechthoekig venstertje. Aan de zuidzijde sluit op de oostgevel een restant aan van de ommuring, die echter regelmatig breuksteenwerk vertoont. Ook springt de toren niet uit, kan dus oorspronkelijk geen waltoren zijn geweest. Hij zal reeds in de 12e eeuw bestaan hebben als verdedigbare woontoren van de heren van Ahr. Hierbij zal men mogelijk in 1244 de stenen omwalling hebben aangebracht. Aan de westzijde in het verlengde van de zuidgevel doch door een bouwnaad daarvan gescheiden een verder ommuringsfragment van breuksteen. De kelders staan in verbinding met gangen onder kerk en Kerkplein. In de aanbouw een ronde spiltrap van hout met enkele inscripties. Moerbalkzolderingen. Op de eerste verdieping een kachelnis; op de tweede — vermoedelijk vroeger schepen-

kamer — rest van een gestucte schoorsteenboezem in Lodewijk XV-stijl; op de derde drie cellen, afgesloten door deuren met doorreikluikjes en smeedijzeren gehengen.”

Uit deze beschrijving blijkt, dat de toren in oorsprong 12e eeuwse bouwsporen vertoont. Alhoewel de Monumentenlijst slechts o.m. de jaartallen 1757 en 1775 als jaren van herstelwerkzaamheden noemt, is het begrijpelijk, dat juist op dit terrein de bouwstenen voor deze bijdrage, door middel van een aantal nieuwe gegevens, konden worden verzameld. Vanzelfsprekend zal ook deze opsomming geen enkele aanspraak op volledigheid kunnen maken aangezien er nog te veel archieven, vooral

van de vroegste tijden (12—15e eeuw) ongekend en/of nog niet geraadpleegd zijn. Daarnaast is het wel zeker dat ook grote partijen documenten voor ons verloren zijn gegaan.

In het algemeen rijksarchief te Brussel, hét depot voor de stukken op landsbestuurlijk terrein over deze streek van voor het Partage Tractaat (1661), werd de eerste aanvulling voor de lijst van herstel en verbouw van het Heerlense gevangenhuis gevonden. In het jaar 1534, de juiste datum is helaas niet leesbaar, vervaardigde de schepenbank van Heerlen een oorkonde uit van de volgende inhoud:

„Wyr Lens vanden Esschen ende Lienart Nelis, scepen der heuffbank van Herle inden lande van Valckenborch, Overmaeze, tugen ende gestaen als scepen also den thorn geheyten Bickelstein tot Herlen wesende des Heeren vesticheyt ende gevencknisse aldaer inder gelderschen veden by den vianden seir beschedicht ende dat gans cappe ende daicwerck desselven thorns gans verbrant geweest is daer doer der selve thorn van rechden nootbouwhalve van nooden was reparatie ende wederom een capwerck te hoebben ende referniert te zyn tot der welker reparatie die naebescreven personen voer ons als scepen gestanden hoebben die een gewirct ende den ander gelievert te hoebben gelyc hyr vervolght ende betaelt. Inden ersten soe heeft Herman Moers bekant tot den selven werck vercocht ende gelievert te hoebben twintich eycken dat stuck voer viventwintich stuvers ende om dat selve holt opten bossche aff te houwen hoenre dry gewirct elc dry dage hoebben elc sdaichs boven cost ende dranck hoen van wegen der K.Ma. gedaen onderhalven stuver brab.. Item om dat voirs. holt mit noch anderen holt optes heren bossche aff te houwen soe hoebben Gerart Roeden ende syn son holtsnijders gewirct elc sessenvyftich dagen, hoebben auch elc sdaichs boven den cost ende dranck hoen van wegen der K. Ma. gedaen onderhalven st. brab.. Ende om dat voirs. holt te verwircken ende dat geheel capwerck vanden voirs. thorn te maicken soe heeft meister Gerardt Bossch, thymerman, gewirct mit denselven werck te richten, te keperen ende gehelick te stellen in staet om te decken mit vyff knechten der meister Gerit mit Vaes zynen son gewirct elc cenentwintich daige, Jan van Leyie tachtentich dagen, Wilhem zyn broeder elleff dagen, Jan Schoneff van Spaubeek tweendertig dagen ende Claes van Geleene een ende twintich dagen; der meister heeft sdaichs boven cost ende slapen hoen van wegen der Keys.Ma. gedaen twe stuver brab., ende die knechten onderhalven stuver. Ende om dat mourwerck dat vanden brande te schaden ende van den regen zeir vervuelt was te reformeren, soe heeft meister Giel Geldrops, steynmetser, gewirct mit dry meisterknechten, der meister ende Giel Kuefkens gewirct elc dryentwintich dage, Steven Hermans achthien dage, Jan Mullens van Heeck sieven en halven dach, der meister heeft sdaichs boven cost twee ende eynen halven stuver ende die knechten twe stuvers boven cost sdaichs. Ende tot den selven werck soe hoebben Peter ende Sielis Retelbuters, gebrueders, gelievert dryhondert ende vijftich steins stene, thondert cost achtende twintich st. brab.. Ende voer tweenviertich malen calx betaelt bij Jan Douffven, dat malen twelf en een halven. Ende aen leynen bintzeyl, coupen, schuppen ende desgeliken om den calc te lesschen betaelt bij Jan Douffven drij ende dartich st.. Item ouch soe heeft Merten Roven van Kirraede, smit, tot den thorn gelievert aen ses ankeren nogentich pont ijswercx, aen den groten doirpel sieven en sestich pont ende aen den cleynen dertich pont ende noch aen steigernegel ende ander werck tachtentich pont, maict tsamen twehondert sieven vijftich pont, dat pont eenen stuver min een ort brab.” 5).

Voorts vermeld de akte, dat aan „Tonis der moillener” vermindering van betaling is verleend wegens het stilstaan van het molenrad in verband met herstelwerkzaamheden aan de molen, de bedding en het muurwerk van „des heren molen van Caldenborne”.

Als geschiedkundige bijzonderheid zien we hier de vermelding van de plunderingen en de brandschattingen door de gelderse troepen, die ook de gevangentoren niet hebben ontzien ⁶⁾).

In een rekeningenregister opgemaakt door Peter Vygen, Nelis Aelmans, Dirick Douven en Johan Douven, schepenen van Heerlen, inhoudende de met redenen omklede en gespecificeerde uitgaven, gedaan met de belastingpenningen, die de hoofdbank Heerlen tijdens de 80-jarige oorlog van spaanse zijde moest opbrengen, lezen we anno 1591:

„noch betaelt Jan Douven van dat hy heeft laten repareren met breederen (planken) ende andere reparatien opden gevangen thorn daer der vendrich Stella gelogcert was ende dieselve reparatie van breederen inden optrecken verbrant ende gecost mede betaelt die somme van seven gulden thien stuver...” ⁷⁾).

Naast de reeds bekende doeleinden van de toren, blijkt uit deze rekening, dat hij zelfs een tijdje onderdak heeft verschaft aan de spaanse vaandrig Stella, waarvoor een gedeelte werd afgeschermd. Op welke verdieping zich deze „hotelkamer” bevonden heeft, kunnen we helaas niet uit de nota ervaren.

De naam van de toren komt vanaf \pm 1650 veelvuldiger voor in het gerechterlijk archief van de hoofdschepenbank Heerlen. Dit is verklaarbaar uit het feit, dat vanaf die tijd de bewijsstukken beter bewaard gebleven zijn. Herhaaldelijk zien we, dat de een of ander wegens een vergrijp in de toren in verzekerde bewaring wordt gesteld of dat het gerecht van Heerlen zich naar de toren begeeft om verhoren af te nemen. De in 1498 genoemde naam „Bickersteyn” komen we ook nu nog diverse malen tegen, alsmede de varianten in de vorm van „Bickelsteyn” en „Bickesteyn” ⁸⁾).

In het jaar 1654 is er weer sprake van een reparatie van de toren. Hendrik Bogermans werd namens de Schepenbank Heerlen naar de Raad van State gezonden om aldaar een aantal uitgaveposten nader mondeling te gaan toelichten en vermoedelijk ook om te pleiten voor een bijdrage uit 's lands kas voor het herstellen van de toren. In een door hem opgemaakte „Specificatie van alsulcke moyten, vacatien ende costen, als ick ondergeschr. hebbe gedaen ende geleden in dienste der hoeftbancke Heerle van den 13 January 1652 aff tot op den 15 desemberis 1654 inclus” wordt vermeld:

„... noch den 3 Augusty 1654 met den scholtus ende verder Pelt bij de heeren Raeden van Staeten (mijnheer Buis ende Haeren) geweest, wegens het maken van den gevangen toren tot Heerle ende anderssints tot dienste vande bancke ende dien dach daerover met den scholtus ende Pelt gevaceert. Is voor mijne vacatie ... 2 gulden 10 stuver...” ⁹⁾).

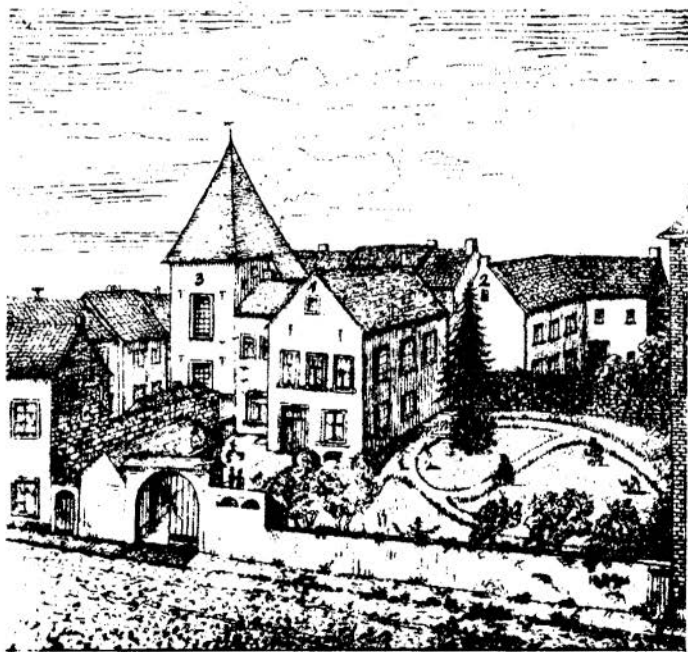
De Heerlense deputatie schijnt met haar besprekingen succes te hebben geboekt. Immers in de vergadering van de „Staat des Lands van Valckenburgh, gehouden binnen Valckenburgh op den 6 Marty 1656” wordt een beslissing in deze aangelegenheid genomen:

„... Gevangentoorn tot Herle.

Is voorgebracht ende gelesen de resolutie van de Ed.Mo. Heeren Raeden van State in daete den 30 Augusti 1655, daer bij d'oncosten van den Herler gevangen toorn worden geassigneert op het geheele Landt, waerop gedelibereert sijnde, is goetgevonden ende verstaen, dat bij Haer Ed.Mo. sal worden gemonstreert, dat de Ridderschap noch de drie andere Hooftbancken deses Landts niets gemeens en hebben metten voors. gevangen toorn, ende dat oversulcx de selve sall behooren gevonden worden tot laste vande Domeynen van den Staat, ofte emmers tot coste vant Landt buyten beswaernisse van de gemelte Ridderschappe, ende vande andere drie hooftbancken, daer toe mede geapliceert sal worden seckere resolutie bij Haer Ed.Mo. opdat subiect genomen anno 1650...”¹⁰⁾.

Gedurende de daaropvolgende jaren schijnt de toren aan zijn bestemming te hebben beantwoord. Er worden tenminste géén bijzonderheden in de stukken vermeld. Het zal tot 1685 duren vooraleer er weer deining om het gebouw zal ontstaan. We laten hier de gerechtsbode aan het woord, die tot groot ongenoegen van het schepengerecht moet bekennen, dat de gevangene Peter Eussen in de nacht van 10 op 11 december 1684 uit de kerker, gelegen onder de toren, ontsnapt is:

„Den ondergeschr. Peter Queysen relateert dat ten tijde hij gericht boode is geweest op een maendach des morghens wesende den 11en December lestleeden (1684) hem heeft vervoeghdt in den Gevangen thoorn op het kerckhoff om den

Oostelijk van de St. Pancratiuskerk:

1. Woning van den Predikant.
 2. Gemeentehuis.
 3. Schelmentorentje.
- (Teekening E. Kaufman.)

gevanghen Peter Eussen eenich eeten te brenghen ende in het selve gevanckenis comende bevonden dat hij den gevanghen de ijsers soo aen syne beenen geleeghen hadden waeren geforceert ende ontstucken gebroocken ende was een tamelyck groot gath in de muyr van het gevanckenis gebroocken naer de zijde van den practisijn Bogermans hoff groot genoch om een mensch daer door te connen cruypen, waer door nae alle apparentie den voorsz. gevanghen is geschapeert wandt de deuren well toegedaen ende gesloten waren...¹¹⁾.

Dat het gerecht met deze gang van zaken geen genoeggen heeft genomen en dat de gevangene zich door deze daad geen dienst heeft bewezen, spreekt voor zich zelf. Na een speurtocht van een half jaar blijkt Peter Eussen toch weer gearresteerd te zijn, aangezien op 6 juli 1685 opdracht gegeven wordt: „Peter Eussen, beclaegde ende gedetineerde” aan een verhoor te onderwerpen¹²⁾. Het vonnis volgt op 10 juli 1685: „de gedetineerde zal gebracht worden ter plaetse waer men gewoon is criminele justitie te doen”. Hij zal ten voorbeeld van anderen door de scherp-rechter met zes roeden gegeseld, gebrandmerkt en ten eeuwigen dage uit het distrikt van deze bank verbannen worden onder voorwaarde, dat indien hij zich hier weer vertoont, hij met de koord zal worden gestraft „datter de doot naer volghet”¹³⁾. We kunnen welgevoeglijk aannemen, dat de kosten van herstel van dit gat in de muur ongetwijfeld voor rekening van de veroordeelde zijn gebracht.

In het jaar 1695 komen we een soortgelijk geval tegen. Nu heeft Anna Haen zich aan een misdrijf schuldig gemaakt. De justitie van Heerlen besluit in haar vergadering van 26 oktober: „dat sy aen handen en voeten sal worden gecluytert ende scherpelyck ondervraegt”¹⁴⁾. Na veel vijven en zessen wordt op 31 oktober 1695 het vonnis uitgesproken:

„dat sy met eenen wagen gebrocht sal worden ter plaatse alwaer men gewoon is criminele justitie te doen ende aldaer door den scherp-rechter aen eenen pael met de coorde sal worden geworcht en dat het dode lichaem andere ten exemple ende schrick geleyt sal worden op een rat met ysere ketens vast gehecht...¹⁵⁾.

Na de gebruikelijke seremonie werd het vonnis op 3 november 1695 voltrokken: „op den kerckhoff voor den gevangen thooren alwaer de korde van justitie door den heere schoutet gebroocken synde, de patiente gebrocht is op de Heese en aldaer ontfangen heeft haer recht volgens teneur vande vonnisse...¹⁶⁾. Als bijzonderheid zou hier nog vermeld kunnen worden, dat het overlijden niet in het kerkelijk register werd ingeschreven.

De processtukken van deze zaak, die nagenoeg geheel compleet is, hetgeen een zeldzaamheid genoemd mag worden, lichten ons vervolgens in over de gang van zaken bij een terechtstelling. Alhoewel ze misschien niet direkt in dit kader passen, wil ik ze u ook weer niet onthouden. Zo zien we:

- 1) dat de gedetineerde gedurende haar gevangenschap bewaakt is geworden door de schutten uit de drie rotten van het dorp Heerlen;
- 2) dat het hout (galg), waaraan de executie moest worden voltrokken, ontvreemd was en teruggevonden werd voor de Benzenraderhof;

- 3) dat de pachter van de hoeve Molenberg opdracht kreeg de galg met zijn paarden terug te slepen naar de Hees, alwaar de executie plaats moest vinden;
- 4) dat de halfwin van de Horrigherhof op de Straat verplicht werd het rad, waaraan na de executie het dode lichaam moest worden geketend, te leveren;
- 5) dat de pachter van de Geleenhof voor het vervoer van de gevangentoren naar de executieplaats moest zorgdragen en
- 6) dat de scherprechter, onder escorte van een aantal daartoe aangevozen schutten, te Aken moest worden gehaald ¹⁷⁾.

Merkwaardigerwijze komt juist naar aanleiding van punt 6) de gevangentoren opnieuw in het geding. Onder de „gecommandeerde” schutten, die overeenkomstig de „costuymen” onder leiding van de waarnemend drossaard Jean Heldevier, de scherprechter vanuit Aken naar Heerlen moesten escorteren, bevond zich een zekere Weren Hendrix. Tijdens de tocht op 2 oktober 1695 dreigt Hendriks, die naar alle waarschijnlijkheid betrokken is geweest bij het misdrijf van Anna Haen, met zijn „snaphaen” de beul te zullen neerschieten. Dit onheil wordt door de overige schutten voorkomen en Hendriks wordt in de toren opgesloten ¹⁸⁾. Op 9 november beklaagt Hendriks er zich over, dat hij niet binnen de gestelde tijd aangeklaagd is. Dat een noodgedwongen verblijf in een kerker, gelegen in de kelderverdieping van de toren, voor de gezondheid nu niet direkt bevorderlijk is, blijkt uit het feit, dat de justitie op 5 december van dat jaar 'n smeekbede van de „vrouw ende sijne kinderen” ontvangt om Hendriks, die ziek schijnt te zijn, thuis te mogen verplegen. Dit verzoek wordt afgewezen. Wel is het schepenbestuur genegen om de kerker te vervangen door de bovenste verdieping van de toren, doch dan onder bewaking van de schutten ¹⁹⁾. De ziekte van Hendriks is achteraf gezien niet zo erg geweest. In een brief van Jean Heldevier, geschreven op 6 januari 1696 vanuit Den Haag aan de schepen Willem Franssen lezen we:

„UEd: missieve monsieur Fransen van den 2 deeses is mij wel geworden, ende daer uit met verwonderinge ende met veel moeyelijckheit gesien dat Wheren Hendriks uit den gevangenthoorn gebroocken is, dat ik onmogelijck oordeel door hem alleen, sonder hulpe van andere, ofte soppediatie van eenige instrumenten geschiet te kunnen syn, ook soude men seggen dat den gerichtsoode die daegelijks bij hem quam sulcx soude hebben moeten gewaer worden omdat het al meede geen werk van eene nacht is met sijne bloote handen door eene muur van seven voeten dik te breeken daar sijn sekerlijk meede complicen die hem in dit en in voorgaende schelmstukken hebben geholpen, waernaer men nauwkeurich onderzoek moet doen, hetgeene ik UEd: ten hoogste versoeke, ende ook meede aen d'heer Slijp versoeke, dat werk word hier heel quaelijk opgenomen, doch ik kan er mij wel uitredde, dewijl het mijn schult niet is dat men denselve niet heeft doen ophangen daer materie genoeg toe was. Wat de fondamenten vanden gevangenthoorn aengaet daer het gat tusschen in legt, is wel sterk genoeg, en evenwel soude ik mij om desselfs reparatie aen den Raed niet derven adresseeren, om dat der geheelen thoorn ter dispositie van de Staeten des Lands Valkenburg gestaen hebbende, door derselve aen de banke is worden gecedeert, die hem ook tot haer meeste voordeel behoorden tonderhouden. . . .” ²⁰⁾.

Het antwoord op de vraag naar de afloop van deze strafzaak moet ik u, wegens gebrek aan verdere stukken, schuldig blijven. In ieder geval is Hendriks na zijn ziekte weer in de kerker onder de toren terechtgekomen alwaar hij zijn geslaagde uitbraakpoging heeft ondernomen, door een gat te breken in de ongeveer 2 meter dikke muur. Jammer dat we wellicht nooit zullen vernemen op welke wijze hem dit is gelukt.

In 1697 is de toren evenwel weer geheel hersteld aangezien op datum van 15 juni Reynier Haseliers „sal worden gestelt op den thoor het bickesteyn genaempt om van den gerichtshoode te worden onderhouden met waeter en brood”²¹).

Een tiental jaren later vraagt het gebouw echter weer de aandacht van de overheid. Een van de te behandelen punten op de agenda van het voogdgeding van 19 september 1707 leert ons, dat de toren in zijn geheel zwaar in verval moet zijn en dat de restauratie ervan veel geld zal gaan kosten:

„Item dat den gevangen tooren van oudts een cierraet niet alleen, maar ook een nootsakelijk gebouw deser Hooftbancke, heel en al staet te vervallen waer nae deese bancke daeraen swaere costen sal gehouden wesen te doen, waeromme versoect UEd: believen visitatie vanden voorn. tooren te ordonneeren opdat daerinne geremidieert worden...”²²).

De schepen Lemmens alsmede de burgemeesters worden verzocht het gebouw te visiteren en hun bevindingen in een rapport op schrift te stellen, dat dan in de volgende vergadering opnieuw een punt van bespreking zal uitmaken. Ook dit rapport werd helaas niet in de voorhanden zijnde stukken teruggevonden, terwijl in de vergadering van het voogdgeding hierop niet nader werd teruggekomen.

Toch moet het gebouw in deze tijd geheel zijn hersteld. Immers in de processtukken treffen we zijn naam geregeld aan, zonder dat er sprake is van reparaties of ongeregelheden. Dat een dergelijk gebouw aan regelmatig onderhoud onderhevig is geweest, spreekt uiteindelijk voor zich zelf. Uitgezonderd de uitbraakpoging van Reynier Muyters, die van 6 augustus tot 22 september 1729 in hechtenis heeft gezeten „onder den gevangentooren binnen deesen dorp van Heerle”²³), blijft het rustig rond het gevangenhuis. Muyters werd dag en nacht bewaakt door 12 gewapende mannen, die elkaar 2 à 2 om de 2 uur aflosten. Zij hielden wacht „in een gadt onder den tooren waervan de deur van buitenaff geslooten werd”.

Met hulp van zijn 2 broers lukte het Muyters te ontsnappen. Na een gevecht met de wachten op het Kerkplein werd hij echter in de Gasthuisstraat weer achterhaald en terug naar de toren gevoerd. Tijdens deze tocht is Jan Vraetzen op het Kerkhof te Heerlen overleden²³).

Het jaar 1757 betekent echter weer een dieptepunt in de veelbewogen bouwgeschiedenis van de toren. In de vergadering van het schepenenbestuur van 6 mei 1757 stelt de secretaris het volgende op schrift:

„En belangende den gevangene Tooren, den welken menaceert van de in te storten, bij aldien het dack immediaat niet affgenoomen en dusdanig voorsien wordt, dat geen peryckel meer exteert, soo hebben wij hieraff de Heeren commissarissen van de Leenen kennisse gegeven, dien onvermindert zijn wij van gevoelen, dat deese vergaderinge schouth ende commissarissen autoriseeren om 't dack te laten affneemen, mits dat de materiaelen daar van behoorlijk in bewaarenderhand gestelt worden, en het selve dack wederom te laten vernieuwen, op dusdaanige maniere, als de selve tot meeste nuth der bancke sullen oordeelen te behooren, volgens besteck daarvan door schouth en commissarissen te formeeren, en aan de minst biedende uyt te geeven" ²⁴).

Dat er een gevaarlijke situatie is ontstaan, bewijst de haast waarmee het schepenbestuur deze zaak aanpakt. Reeds op dezelfde dag wordt de openbare aanbesteding gehouden waarna de gunning van het werk plaatsvindt. De afbraak wordt opgedragen aan Pieter Caspar Wetzels als laagste inschrijver (bieder), voor een som van twintig pattacons (= f 80,—). De verantwoording van de aanneemsom geschiedt — en dit klinkt misschien raar — bij de rekening van het jaar 1755 van de schattheffer Theodoor Dautzenberg ²⁵). In deze rekening, die in het jaar 1757 door het schepenbestuur gecontroleerd wordt, zijn nog meerdere uitgaveposten m.b.t. „het opmaeken vanden gevangentoren" geboekt.

Het herstel van het kapwerk vindt plaats in 1758. Uit de rekeningen blijkt dat Jacobus Eymael hout heeft geleverd voor een bedrag van 65 gulden 15 stuiver; de heer Morees „voor het quot der laeten" een eik, die als hoofdbalk dienst moest doen à 24 gulden en aan de aannemer M. Pijpers voor „het opbouwen van den gevangen thoren" resp. 100 en 190 gulden ²⁶). Als inspecteur belast met het toezicht werd aangesteld de heer Berange, die hiervoor een vergoeding van 21 gulden ontving ²⁷). Het benodigde ijzerwerk werd geleverd door „den smit" Johan Boest ten bedrage van 9 gulden 10 stuiver en 2 oort „sijnde het pardt der laeten" ²⁸).

In het jaar 1766 blijken opnieuw herstellingen noodzakelijk te zijn. Op 20 augustus werden door het schepenbestuur goedgekeurd de „conditien en voorwaerden onder de welke op heden den 20 augustus 1766 door moderne commissarissen der vryheyd ende hooftbancke Heerle ten bijweesen van den secretaris naer voergaende publicatie in de kercke alhier gedaen ten minst biedende sullen verpagten en uytgeven soodaenige reparatien als alhier aen den gevangen tooren vereyscht worden", met als inhoud:

„Den aenneemer sal gehouden weesen de twee gatten onder aen den tooren toe te metzelen met rauwe steenen, wel aen te vullen met cleene steenen, en agter wel te gieten met kalck.

Den aenneemer sal meede gehouden weesen soo eenige steenen los bevonden wierden, in het district soo verre als de gatten gebrocken sijn, van onder tot boven te besetten waar den kalck uyt is.

Wijders sal den aenneemer gehouden weesen indien eenige steenen bij het visiteren los bevonden wierde, deselve uyt te neemen ende weder met nieuwen kalck in sijne laage te setten.

Den aennemer sal gehouden weesen de ledert bij te haelen voor de reparatie en besorgen de gereedschap die daartoe noodig is.

Den aennemer sal bijgevaaren en geleverd worden sant en steenen.

Den aenneemer sal gehouden weesen mede te gaan om de steenen daertoe dienende uyt te soecken" 29).

Het werk werd uitgegeven aan „meester Paulus Linnerts ad agt pattacons maestr. cours des inbegreepen het uytbrecken”.

Juist in deze tijd was het noodzakelijk, dat de gemeente over een goede en betrouwbare gevangenis beschikte. We bevinden ons in de periode, dat hier in deze streken de z.g. bokkerijdersbenden opereerden. Vooral gedurende de jaren 1762—1776 heeft de bevolking veel te lijden gehad van hun terreurdaden. Het is bekend dat diverse bendeleden in de Heerlense gevangentoren opgesloten zijn geweest en in de folterkamer tot een bekentenis werden gedwongen. Van 1773—1774 zijn de namen van 37 personen geregistreerd, die ook allen op de daarvoor bestemde plaats (Hooghees) zijn opgeknoopt geworden ³⁰).

Hetgeen de bokkerijders in deze periode niet klaar speelden, lukte Paulus Louppen in 1778, n.l. het uitbreken uit de toren. Deze keer vond de ontsnapping niet plaats via een gat in de muur, maar door het forceren van de deur. Op aanzeggen van Anna Catharina Dammers begaf de gerechtsbode zich naar de toren:

„ende gevonden dat hoe seer hij gisteren aen den avond de deure van den gang aen de straet hadde geslooten, deselve nu oopen was, terwijl de deure van de gijselcaemer als nog in haer slot waere, sijnde niet te min, den gegyselden geclipseert” ³¹).

In de „genachtige” van 1 juli 1778 werd een over deze kwestie opge-
maakt rapport besproken:

„reproduceert alhier UEd: rapport over des gegijseldens evasie, dato den 7 April deeses jaars, en gemerckt daar uyt is gebleeken, dat den gegyselden deesen evasie niet dan met gebruyck van geweld, jae ook het grootste gevaer, van dit dorp daar door in brand te hebben kunnen doen coomen...” ³²).

Louppen heeft de deur door middel van vuur geforceerd en schijnt daarbij grote risico's te hebben genomen. Jammer dat de juiste toedracht ook nu weer niet opgehelderd kan worden.

Na de hiervoren genoemde zeer bewogen periode, waarin het bestaansrecht van de toren overduidelijk bewezen is, breekt er voor het gebouw een rustige tijd aan. Wel vermelden de banksrekeningen jaarlijks uitgaven voor onderhoud, die zich nagenoeg uitsluitend beperken tot het repareren van het dak en het treffen van enkele inwendige voorzieningen, waarmee geen grote bedragen zijn gemoeid ³³).

(Wordt vervolgd)

N. Eussen

- 1) L. van Hommerich : Nieuwe bestemming van de gevangen- of schelmentoren te Heerlen;
in: Land van Herle 1953, 72.
- 2) W. Lindelauf : De vestingpoorten van Heerlen;
in: Land van Herle 1952, 113; 1954, 35.
N. en G. Tummers : Het resultaat van speurderijen in en rond de „Schelmentoren”;
in: Land van Herle 1954, 32—33.
L. van Hommerich : Enige posten van gemeentelijke uitgaven in verband met de versterking van het Heerlens fort, begin 80-jarige oorlog;
in: Jubileumboek Land van Herle 1950—1960;
Heerlen 1961, 34—43.
C. A. Huygen : Zuid-Limburg, ons oudste cultuurland;
Heemschutserie nr 73;
Amsterdam 1951, 97.
P. Peters : Heerlen voor 100 jaren;
in: Jubileumboek 40-jaar Spoor en Mijn, 1896—1936;
Uitgave van de V.V.V.—Heerlen;
Heerlen 1936, 88.
M. J. H. Kessels : Het stormen in oud-Heerlen;
in: Jubileumboek 40-jaar Spoor en Mijn, 1896—1936;
Uitgave van de V.V.V.—Heerlen;
Heerlen 1936, 204.
N. Grootjans : Herinnering;
in: Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nederl. R.K. Mijnwerkersbond;
Heerlen 1928, 33—35.
P. Peters : Romeinse en andere vondsten te Heerlen;
in: De Maasgouw 1934, 31.
- 3) Intern rapport betreffende de Gevangentoren van Heerlen, uitgebracht door de Gemeentearchivaris van Heerlen ddo 7 april 1941.
- 4) W. Marres en
J. J. F. W. van Agt : De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel V: de Provincie Limburg, Afl. 1;
Den Haag 1962, 236—237.
- 5) Acquitien der Brabantse Rekenkamer, portef. 1931, nr 41; ARA Brussel.
- 6) Een uitvoerig verslag over de gelderse oorlog en de uiteindelijke resultaten hiervan zie:
L. van Hommerich : Van Heerlen naar Wassenberg door een historisch omstreden grensgebied;
in: Land van Herle 1965, 113—137.
- 7) Brabantse Rekenkamer nr 50270; ARA Brussel. Fotocopie GAH.
L. van Hommerich : Enige posten van gemeentelijke uitgaven in verband met de versterking van het Heerlense fort, begin 80-jarige oorlog;
in: Jubileumboek Land van Herle 1950—1960;
Heerlen 1961, 34—43.
- 8) o.a. Criminele Rolle 1647—1651, L.v.O. 1916; Criminele Rolle 1651—1660, L.v.O. 1917; Criminele Gedingen 1730—1749, L.v.O. 1899; GAH.

- 9) Civile Gedingen 1612—1659, L.v.O. 1960; GAH.
- 10) Reces-Register van den Staat 's Lants van Valckenborgh van den jaer 1655 ende soo vervolgens t/m Augustus 1658, L.v.O. 513; RAL.
- 11) Criminele Rolle 1682—1687, L.v.O. 1884; GAH.
- 12) idem.
- 13) Criminele Gedingen 1680—1692, L.v.O. 1895; GAH.
- 14) Criminele Rolle 1695—1714, L.v.O. 1885; GAH.
- 15) Criminele Gedingen 1693—1710, L.v.O. 1896; GAH.
- 16) idem.
- 17) Criminele Rolle 1695—1714, L.v.O. 1885; GAH.
- 18) idem.
- 19) idem.
- 20) Criminele Gedingen 1693—1710, L.v.O. 1896; GAH.
- 21) Criminele Rolle 1695—1714, L.v.O. 1885; GAH.
- 22) Voogdgedingen 1701—1730, L.v.O. 1883; GAH.
- 23) Criminele Gedingen 1730—1749, L.v.O. 1899; GAH.
- 24) Notulen Schepenbank Heerlen 1738—1762, blz. 214; GAH.
- 25) idem, blz. 222.
- 26) idem, blz. 238.
- 27) idem, blz. 239.
- 28) idem, blz. 240.
- 29) L.v.O. 6340 (oud: 2129); GAH nr 140.
- 30) Intern rapport betreffende de Gevangentoren van Heerlen, uitgebracht door de Gemeentearchivaris van Heerlen ddo 7 april 1941.
- 31) Criminele Rolle 1767—1778, L.v.O. 1890; GAH.
Criminele Gedingen 1778—1780, L.v.O. 1904; GAH.
- 32) Criminele Rolle 1767—1778, L.v.O. 1904; GAH.
- 33) Notulen Schepenbank Heerlen 1784—1795, resp. de blz. 23, 65, 66, 128, 130, 159, 179, 182, 197, 214, 239.
1784: het dekken van de toren door de leiendekker Theod. Boer;
1785: ijzerwerk geleverd door de smid Balth. Frintz;
dekloon aan Theod. Boer;
beslag aan een nieuw deurslot in de trap van voor de gijzelkamer (Balth. Frintz);
leveren van materiaal (Gerardus Wierts);
maken van sloten aan de cachotten en deuren in de trappen voor de gijzelkamer (Joh. Wetzels);
1787: dagloon voor dekken van kerk en gevangentoren; het maken van een kapwerk op de schoorsteen van de gevangentoren; het maken van een afdakje boven de ramen van de gerechts- en gijzelkamer; het leveren van materialen (Gerardus Wierts);
sleutel op de deur van de gerechtskamer (Balth. Frings);
1788: reparatie aan daken en vensters (Gerard Wierts);
inzetten van 6 ruiten in de gevangentoren (Carl Grijset);
1789: het witten van de gerechtskamer, de gijzelkamer en de trappen (Gerardus Slegers);
leien en spijkers (Gerardus Wierts);
1790: een leuning langs de trap van de toren (Gerardus Wierts);
reparaties en leveren van ijzerwerk (Balth. Frings);
1791: werkzaamheden aan dak alsmede smidswerk;
1792: nieuw slot voor de gijzelkamer + reparaties aan het dak.

Herinneringen aan Buchenwald

(Vervolg)

In de loop van de namiddag groeide ons getal. Eerst verscheen iemand met verontwaardigde blik, de architect Swinkels uit Maastricht, daarna iemand, die sputterend en gesticuleerd zijn intrede deed: mr. Evers, eveneens uit Maastricht. Tegen 1 uur kwamen er nog twee uit Valkenburg, dhr. Wintraken, hoofd der school en mr. Smits, hoofdredacteur van het Limburgs Dagblad. Daar de nieuw-aangekomenen kennissen vonden onder de reeds aanwezigen, heerste er spoedig onder het gezelschap een amicale geest.

Het zomerse weer op deze oktoberdag was oorzaak, dat sommigen dorst kregen. We vroegen daarom aan de schildwacht wat te drinken en tot onze verbazing en tevens voldoening bracht men ons echte „Bohnenkaffee”.

Het liep tegen de avond, toen iemand in uniform verscheen die ons mededeelde, dat wij met hem mee moesten. Wij volgden hem naar buiten. Daar stonden twee bussen: een lege, waarmee wij gebracht waren en een, waarin reeds mannen zaten. Deze leerden we naderhand kennen als lotgenoten uit Limburg en Noord-Brabant, die pas gearriveerd waren. Het waren dhrn dr. Gooyaards, dr. Slager en mr. Janssen uit Eindhoven, Koops, Thissen en Winters uit Venlo, van Crugten en Dosker uit Roermond, Verhagen en Hamers uit Sittard, Coenen uit Geleen, alsmede Bahnen uit Kerkrade, die uit Nunen werd weggehaald.

Wij, het gezelschap uit de kazerne, stapten in de lege bus en beide bussen vertrokken. In totaal waren we met 29 man, de twee bewakers niet meegeteld. Het waren bekende bussen uit Valkenburg. Op de ene, waarin ik zat stond „naar Zwitserland”, op de andere „naar de Dolemieten”. Misschien hebben personen die de bussen zagen voorbijsnellen de inzittenden benijd, die in deze beroerde tijd zulke vacantieoorden mochten bezoeken. Schijn bedriegt!

We reden in de richting Vaals, passeerden zonder noemenswaard oponthoud tegen het vallen van de avond de grens, en reden door Aken — waar schijnbaar nog niets verwoest was — in de richting Keulen. Daar arriveerden we tegen 10 uur en hielden stil aan de Neumarkt. Er was juist luchtalarm. De aanwezigheid van Tommies was voor ons geen slecht teken en gaf ons moed.

Wij moesten uitstappen, werden in rijen van vijf geplaatst en geteld. Daarna werden wij door een poort geleid voorbij een schildwacht, nog eens door een tweede poort met een schildwacht, tot bij een gebouw met een zware trap. We gingen deze op en kwamen in een brede gang, waarop veel deuren uitkwamen. We bevonden ons in de Klingelpütz, de gevangenis van Keulen. Wij werden er ontvangen door iemand, die ons de orders gaf, waarnaar wij ons te gedragen hadden.

Daarna opende een cipier de deuren van de cellen en beval dat wij ons met drie man in één cel zouden installeren voor de nacht. Ik deelde de

cel met Jacobs en Swinkels. De cel had een afmeting van 2 bij 3 meter. Aan de linkerkant stond een brits en daarop lagen enige matrassen. In deze ruimte zouden wij met ons drieën de nacht moeten doorbrengen. Het was geen aangenaam vooruitzicht, maar ik ondervond het opgesloten zijn in een heuse gevangenis als een sensatie. We hadden immers een zuiver geweten. En toch: het klikken van de grendels der deuren heeft mij lange tijd in de oren geklonken.

Toen alle 29 in cellen ondergebracht waren, klonk de commandostem van de cipier met de mededeling, dat binnen 10 minuten het licht uitging. We moesten dus voortmaken met de inrichting van onze slaappleatsen. De oudste kreeg de brits en die was voor mij. De matrassen werden op de grond gelegd. Swinkels kreeg de plaats naast de brits en Jacobs die bij de deur. We ontteden ons van onze schoenen en jas en we waren klaar voor de nacht. Beddegoed was er niet en dekens hadden we niet nodig. De hitte van de zomerse oktoberdag hing nog in de cel. Gaarne hadden wij het raam, tegenover de deur hoog tegen het plafond, openge maakt, maar het ging niet en daarenboven het was verboden.

Nadat de grendels nogmaals geklikt hadden en de cipier door het kijkgat de cel had geïnspecteerd, ging het licht uit en begon voor ons de nacht in de gevangenis.

Natuurlijk vielen wij niet dadelijk in slaap en heel wat onbeantwoordbare vragen hebben wij ons gesteld omtrent het waarheen en hoe lang? En dan: hoe zal het thuis zijn? Wat zullen ze daar denken? Maar na enige tijd werd het stil en dommelden we in.

Een paar keer ben ik wakker geworden. Was het 't sonore geluid van een snurker of waren het fijne prikken die mij deden ontwaken? Eens was er licht in de cel. Jacobs zat rechtop en had een lucifer aangestoken. Hij zocht naar de rustverstoorder, die, zoals de volgende morgen bleek, sporen bij hem hadden achtergelaten. Toen bleek namelijk dat hij flink bewerkt was door wandluizen, die blijkbaar een bepaald soort bloed prefereren, want Swinkels en ik droegen geen sporen van hun bezoek. Reeds vroeg waren we wakker en we vonden het een opluchting toen de grendels weer klikten en de cipier: „Aufstehen und fertig machen” commandeerde. Dit laatste vergde weinig tijd en toen om half zeven de cel geopend werd, stonden we weldra in de gang, waar vele lotgenoten zich met hun bagage bevonden. Wij kregen er ons ontbijt bestaande uit 2 sneden droog roggebrood en een bak (duitse) koffie, die wij staande ontvingen van een gevangenisbediende, die van deze gelegenheid gebruik maakte om te schooien voor „Zigarren oder Zigaretten”. Ofschoon ik nog voldoende mondvoorraad had, nam ik toch de sneden brood aan: ik wilde ook eens gevangenisbrood proeven.

Tot 7 uur hebben wij toen in de gang gestaan. Toen werd door een van de ons bewakende SS-ers gecommandeerd „Antreten”. Wij schaarden ons in rijen en werden geteld. Daarna daalden we de trap af. Het was nog schemerig. Buiten de poort stonden de bussen, waarin we de plaats van de vorige dag innamen. Naast mij zat Jacobs. De bussen zetten zich dadelijk in beweging en de tocht met onbekende bestemming nam een aanvang.

Keulen bood het gewone beeld van een ontwakende stad : mensen, die zich haastten naar fabriek en kantoor. Sporen van bombardementen waren niet te zien. Wel leek ons, dat de bussen niet de kortste weg door Keulen namen. Ook daarna ging de reis zoekende — langzaam, zodat we pas tegen half tien te Frankenforst waren. Daar bleven we staan tot bij het middaguur. De bussen moesten benzine hebben en die was er blijkbaar niet te krijgen, ondanks telefoongesprekken en autoriteiten. Intussen was de oktoberzon omhoog geklommen en schonk ons een heerlijke herfstdag, zoals de Allerheiligenzomer niet elk jaar biedt. Rustig zaten we in de bus, genoten van de zonnewarmte, nuttigden ons ontbijt, dat nog aan thuis herinnerde en sloegen met belangstelling gade, wat er buiten gebeurde. Nu werd ons duidelijk wie de geleider van ons transport was : een lange, flinke kerel, zwart van haar met een stoppelig snorretje. Naar zijn taal te oordelen was hij een Beier.

Eindelijk scheen de benzinekwestie opgelost, tenminste wij vertrokken naar een beukenbos bij Bergisch-Gladbach, waar een voorraad benzine in vaten opgeslagen lag. Hier werd getankt en de tocht ging verder tot Siegen, waar tegen 1 uur gestopt werd. Hier konden wij „zu Mittag essen” werd ons gezegd. In een restaurant was Mehlsuppe te krijgen à 80 Pfennig per bord, alsmede bier. In de bakkerswinkel, annex aan het restaurant, kocht ik een pruimevla voor 1,80 mark. Een onzer kocht er een fles wijn, die echter naderhand in Buchenwald in beslag genomen werd.

Na het middagmaal ging de tocht verder door een mooi herfstlandschap met veel beukenbossen in prachtige herfsttinten. De dorpjes, die we passeerden, deden aan de Eifel denken. Er was veel vakwerkbouw en de mestvaalt lag aan de straat. Men was in het veld bezig de aardappels te rooien, meestal vrouwen en kinderen, de mannen waren blijkbaar in krijgsdienst. Ook zagen we franse en belgische krijgsgevangenen, die te werk gesteld waren op het veld en aan de wegen. Het was zonnig weer, het landschap mooi en vol afwisseling. Het zou onder andere omstandigheden een schitterende tocht geweest zijn. Maar thans liet ons het mooie landschap vrijwel koud. De vraag die ons het meeste bezighield was: waar ligt Buchenwald? Op de wegwijzers die we passeerden lazen we Hersfeld, Kassel en andere namen; maar die gaven geen antwoord op onze vraag. In de late namiddag zagen we Meiningen op een wegwijzer. Dat wees op Thuringen. Tegen het vallen van de avond zag ik de Wartburg, die bij Eisenach ligt. Ik herkende het silhouet. Daarna kwamen we op een Reichsautobahn, die ons weldra de duisternis invoerde.

De hele reis werd slechts een paar keer onderbroken om gelegenheid te geven „zum Austreten”. Twee met geweren gewapende soldaten hielden daarbij de wacht. Tijdens de reis zat een op de voorste en een op de achterste bank. Hun aanwezigheid was mede oorzaak, dat het in de bus vrij stil was en er weinig gesproken werd. Met mijn buurman Jacobs heb ik tegen de avond de rozenkrans gebeden. Ook hebben we de vla genuttigd. In het duister reden we een stad binnen, waar overigens slecht verduisterd was, zodat je café's en winkels kon onderscheiden. De bus stopte ergens en de geleider stapte uit. We dachten, dat hij onze aan-

komst in een gevangenis ging aankondigen. Maar neen, de geleider kwam terug en we reden verder. Na enige tijd ging de weg omhoog. De bus stopte weer, nu bij een huisje, waarvoor een soldaat op wacht stond. De geleider ging het wachthuisje binnen en kwam na enige tijd weer naar buiten. We reden verder door de duisternis en stopten eindelijk voor goed. Wij hadden de plaats van bestemming bereikt. Ze was echter in volslagen duisternis gehuld. Bij het licht van zaklantaarns stapten we uit. Vergeefs werd geprobeerd om de chauffeurs, die natuurlijk naar Valkenburg terugkeerden, een briefje in de hand te drukken of een boodschap mede te geven. Daartoe was geen gelegenheid. We moesten in rijen van vijf gaan staan en werden geteld. Daarna gingen we door een breed poortgebouw een straat in over oneffen steenslag. Bij een gebouw werd halt gecommandeerd. We werden er binnen geleid en kwamen in een grote hal. Hier moesten we ons weer opstellen in rijen van vijf. Een officier van de SS hield een toespraak. Hij vertelde ons, dat wij in het Konzentrationslager Buchenwald waren opgenomen en dat hij er op vertrouwde, dat wij hier zouden leren begrijpen, dat wij ook van germaans bloed waren. Wij zouden hier opgevoed worden tot goede nationaal socialisten. Dit werd ons verteld op een toon, die niet alleen van germaanse superioriteitsgevoel, maar ook van machtswellust getuigde. Daarna werd ons gelast onze „Wertsachen” af te geven. We moesten ons koffer afgeven en onze zakken leeg maken. Alles was Wertsache, niet alleen het horloge, maar ook ringen, rozenkrans en boeken. Alles werd in een zak opgeborgen. Ook het geld moesten we afgeven aan iemand, die er aantekening van maakte op een kaart. Vervolgens moesten we onze kleren uittrekken. Ook deze werden in een zak geborgen. Wij stonden nu met ons negen en twintigen naakt in de hal. Dit voelde ik al de grootste vernedering, die ik ooit in mijn leven had ondergaan. Er traden een paar SS-ers binnen. Een van hen, naderhand werd mij gezegd dat het de Unter-Lagerführer was, klom op een bank en hield een toespraak over onze „deutschfeindlichkeit”, germaans bloed, opvoeding tot nationaal-socialisme enz. De toespraak duurde wel een kwartier. Tijdens deze preek zag ik aan de muur bij de ingang een groot bord. Hierop was de bezetting van het kamp aangegeven en waarvan ik mij het volgende herinner:

Politisch Unzuverlässigen	5800
Berufsverbrecher
Arbeitscheuen
Bibelforscher
Juden
					8500
				Soll	8500

Eindelijk was de toespraak ten einde en de officieren verdwenen. We kregen opdracht te baden. We bevonden ons nl. in de Baderaum. Aan het plafond waren een 50-tal Brausen (douches) en daar moesten we

gaan onder staan. Ze werden opengedraaid en er stroomde afwisselend warm en koud water over ons heen. Dit duurde een minuut of vijf. Toen kregen we een handdoek om ons af te drogen. Van uit de Badehalle gingen wij daarna — spiernaakt — met het resterende brood in een zakdoek door een lange gang een trap op en kwamen in het kledingmagazijn, dat met de naam „Effectenzimmer” aangeduid werd. Hier kregen we onze gevangeniskleren: een hemd en onderbroek van donkerblauwe stof met fijne streepjes, een broek en een jas en een muts van paars en grijs gestreepte stof, sokken en schoenen. Ook kregen we ieder nog 2 lapjes stof met een nummer op. Op het mijne stond 4461. Er werd niet gevraagd, of de kleren pasten: wat je kreeg toegewezen moest je aantrekken. Alleen voor dhr. Offermans was er geen costuum dat groot genoeg was. Hij mocht zijn eigen kleren aantrekken.

De hele inlijving had een paar uur geduurd en het was half een, toen we in het boevenpak gestoken door de duisternis over een hobbelige weg geleid werden, aan weerszijden waarvan de vage omtrekken van lage gebouwen te onderscheiden waren. We hielden halt, een hek werd open gemaakt en nog een tweede hek en we stonden voor een gebouw, dat we binnen gingen. Door een kleine gang kwamen we in een groot vertrek, waarin stutbalken stonden. Verder waren er tafels en banken. Er waren mannen, die Nederlands praatten en ons als lotgenoten welkom heetten. Het waren Indische ambtenaren, die op 21 juli opgepikt waren. Ze waren dus al 3 maanden hier en vrijwel ingeburgerd. Een der mannen was dhr. Bol, blokoudste van de groep. Hij bood ons koffie aan, die wel niet van de beste soort was. Ik heb hem naderhand meer dan een jaar gedronken. Ik verkeerde in de overtuiging, dat hij van gebrande erwten gemaakt was.

Gewekt door de drukte veroorzaakt door onze aankomst, kwamen uit de aangrenzende kamer mannen, die wilden zien, wat er aan de hand was. Het waren op dat ogenblik nog onbekende, met wie ik echter spoedig zou kennis maken. Ik sprak bij die gelegenheid o.a. met dr. van Poelje, directeur van het Onderwijs.

Bol deelde ons mede, dat in het aangrenzend vertrek de slaapzaal was en dat er bedden met strozakken waren, waarop we konden slapen. Ik heb in het donker een onbeslapen strozak gevonden en ik ben er op gaan liggen. Veel geslapen heb ik echter niet. Voortdurend hoorde ik iemand langs de bedden lopen. Ik dacht, dat het een schildwacht was, die toezicht hield, doch naderhand is mij gebleken, dat het kamergenoten waren, die in het duister de weg naar de W.C. zochten.

De menselijke natuur schijnt sterker te zijn dan de bekommerde geest. Ondanks de nare toestand waarin ik verkeerde, de onzekerheid over wat ons te wachten stond en de bezorgdheid over mijn gezin, ben ik toch in slaap gevallen.

(Wordt vervolgd)

ROLDUC in de 16e en 17e eeuw

(Vervolg)

Allereerst stelden deze beiden een diepgaand onderzoek in naar de in aanmerking komende personen, die abt L. Dammerscheidt eventueel kunnen opvolgen. Dit deden zij door iedere kloosterling apart te onderwerpen. Allen noemden Johannes Wormbs, die pastoor was in Baelen bij Eupen. Vooral roemden zij zijn deugdzaamheid en zijn ijver. Toen men Wormbs zelf ondervroeg noemde hij de pastoor van Kerkrade, Wijnandus Crabbe. Hier volgt het betreffende gedeelte uit het rapport:

„. . . .nominavitque Wijnandum Crabbe pastorum in Kerkckrode propter rerum experientiam, ut asseruit et in administrando prudentiam et sollertiam, de vita autem ejus et moribus interrogatus concubinarium eum esse confessus est, prolesque extare ex hujus modi illegitima consuetudine neque se alium scire magis idoneum affirmavit.”

Hetgeen in vertaling luidt:

„. . . . en hij heeft Wijnandus Crabbe genoemd wegens zijn ervaring in zaken, zodat hij zich zowel een voorzichtigheid in het besturen als een bedrevenheid heeft eigen gemaakt; over zijn leven en gewoonten echter ondervraagd, heeft hij bekend dat deze in concubinaat leefde en dat er nog kinderen in leven waren uit een dergelijke onwettige levenswijze en hij heeft verzekerd dat hij niemand anders wist die meer geschikt was.”

Me dunkt, dit zegt genoeg omtrent de tucht die er in de abdij ondanks de pogingen tot herstel onder abt Dammerscheidt nog heerste. Blijkens dit rapport waren er in totaal nog slechts tien kloosterlingen. De meerderheid van hen woonde echter in de parochies welke zij bedienden en zodoende verbleven buiten de abt slechts twee of drie koorheren op de abdij zelf.

Johannes Wormbs werd op aanbeveling van de beide commissarissen des konings benoemd tot abt. Onder zijn bewind brak de grote strijd uit die pas in 1648 haar einde zou vinden en waaronder ook de abdij veel heeft geleden, zoals we nog zullen zien.

De infiltratie van het Calvinisme ging intussen door, doch alleen in de proosdij Limbourg wist het Calvinisme enkele kanunniken te winnen. Vlak voor Pasen 1567 begon daar Willem Florin van Lommersum, die pastoor was in Balen bij Eupen, „die calvinisterye te preeken ende het nachmael op die maniere van die calvinisten” te vieren. Eveneens L. Vlach, de pastoor van Eupen. Alleen in Eupen ontstond een gereformeerde gemeente van enige betekenis, die zich tot in deze tijd gehandhaaft schijnt te hebben, ondanks alle vervolgingen. Tijdens de vervolgingen van 1567—1571 onder het Luikse en van 1635—1704 onder het Spaanse bewind werd zij in het geheim door predikanten, afkomstig uit Aken en Vaals, bediend. Eupen uitgezonderd, heeft het Calvinisme geen blijvend succes

kunnen boeken in de parochies welke door Augusteiner koorheren vanuit Rolduc bediend werden en ook de abdij Rolduc zelf heeft het Calvinisme nooit kunnen winnen. Dit hebben wel de gruwelijke vervolgingsmaatregelen, welke door Luik en Brussel werden genomen, en ook het karakter van de Limburgers voorkomen. Met ere moeten ook in dit verband de koorheren van deze abdij genoemd worden, die immers de meeste parochies in deze streken bedienden.

Het vasthouden aan het oude geloof moest de abdij in de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog duur betalen. Tot driemaal toe werd de abdij in brand gestoken en verwoest door de troepen van Oranje.

Eerst bij gelegenheid van de veldtocht van Oranje in het land van Overmaze. Toen namelijk de Zwijger, die in de richting van Maastricht optrok en halverwege Aken en Maastricht gekomen, zijn hoofdkwartier op het kasteel Wittem gevestigd had, roofden en plunderden zijn soldaten de omliggende dorpen. Zo eiste hij van de stad Aken een schatting van 50.000 rijksdaalders, terwijl hij de stad met plundering bedreigde. Aken, een vrije rijksstad, was op dat ogenblik zonder garnizoen en moest wel met de prins onderhandelen. De stad, zo werd tenslotte goedgevonden, zou 26.000 daalders betalen. Maar toen het geld niet op tijd betaald was, begonnen de soldaten van de prins reeds met de verwoesting en plundering van de omgeving welke onder het rechtsgebied van de stad viel. Zodoende eiste, de prins ook, onder bedreiging de abdij in brand te zullen steken, van abt Wormbs een oorlogsschatting van maar liefst 10.000 daalders. Eerder reeds had Alva de abdij bedreigd met een wraakneming, indien zij de prins, in welke vorm dan ook, bijstand zou durven verlenen. Doch de abdij was volstrekt niet kapitaalkrachtig genoeg om zulk een hoge schatting te betalen. Daarom liet de abt de kostbaarste voorwerpen naar Aken overbrengen (naar het Refugehuis) en ontruimde met zijn koorheren de abdij. Omdat niet aan de eis voldaan werd staken Oranjes soldaten de abdij en de kerk in brand.

Zes jaren later onderging de abdij eenzelfde lot. Uit het leger van Duitse huurlingen van Oranje kwam het volgende bericht binnen van de opperbevelhebber:

„Und hab der Phalzgraff den Abt zu Cloisterode geschetzt um 20.000 gulden; er hat aber nichts wollen geben; also sen das Closter sampt seinen zugehörigen wengerhoven undt gütern angesteckt und verbrandt.”

Met betrekking tot de twee eerste verwoestingen spreekt blijkens een oorkonde van de dertigste januari 1579 de Gouverneur van Limburg Cristoffel de Mondragon van de:

„oitmoedige supplicatie van den prelaat des Godshuis van Cloisterode: inhoudende hoe jammerlijken dat zijn cloister mitsgaders der kerken en voort zijnen toebehorende weinhoven is in verleden tijden door hertog Cristoffel, den Paltsgraven bij Rijn ende graiff Lodewichen van Nassauwen tyrannelijken berouffte verbrant ende ten gronde gedestruweert.”

Volgens een andere oorkonde gedagtekend „Rolduc 1 januari 1597”, blijkt dat in 1574 abt Jan van Thombergh, genaamd Wormbs, door de

vijanden gevangen genomen werd. Er werd van hem een losprijs van 200 daalders geeist, welk bedrag de abt kon opbrengen door met een burger van Aken een lening aan te gaan. Meer dan 20 jaar later was dit bedrag nog niet aan de Akenaar terugbetaald. De paarden en roerende goederen („alle sijne biesten en gereide guetter”) heeft abt Wormbs nooit teruggezien.

Na wederom zes jaren werd Rode andermaal door Staatse troepen verwoest. Een bende soldaten overrompelde het klooster, plunderde het gebouw en stak met strobossen de kerk in brand, zodat ook nu de kerk van hinnen weer geheel vernield werd.

De kanunniken waren inmiddels naar alle windstreken gevlucht en slechts een enkele priester bleef achter om getuige te zijn van de heiligschennisen der soldaten.

De kroniekschrijver van de *Continuatio der Anales Rodenses*, abt Heyendahl, verhaalt dat in deze verwarde tijden een andere kloosterorde de vervallen en verlaten abdij in bezit probeerde te krijgen en reeds met Rome in onderhandeling was getreden. Maar de abt liet, toen hij hoorde dat reeds een commissie naar Rolduc onderweg was om zich van de toestand van verlatenheid te overtuigen, alle priesters uit de omtrek, in Augustijner habijt, plaats nemen op het priesterkoor der kerk. Op het ogenblik, waarop de commissie de kerk betrad weergalmde de geblakerde ruimte van het koorgezang der pseudo-monniken. Vergeefs waren de commissieleden dus naar Rode getogen. De koop kon derhalve geen doorgang vinden!

Ondanks alle ellende ging het onderwijs toch door op de abdij. Zelfs leken waren aangesteld om onderricht te geven. Zo kunnen wij in een oud memorieboek van abt Wormbs lezen:

Anno 1592 den twaalf Aprilis. Nicolaum lectoren iuvenum angenommenen sol wijnnen 60 Brab. gulden, 1 par schoin (schoenen), een par muillen.

Ook een priesterleraar was aangesteld, deze verdiende 20 gulden minder, maar kreeg daarvoor in de plaats een paar „underhossen”. Een kapelaan uit Maastricht Gerhardus Lutetius genaamd, kreeg opdracht om een nieuw antiphonale op perkament te schrijven.

Het officie was dus niet in onbruik geraakt, maar van een geregeld kloosterleven was geen sprake.

(Wordt vervolgd)

P. J. A. M. Keyser

De nachtwacht te Nieuwenhagen

Nadat Nieuwenhagen in het jaar 1802 een zelfstandige gemeente was geworden met een eigen bestuur werd (vanuit Maastricht en met name door de Provincie-gouverneur) bij de gemeentebesturen bij herhaling aangedrongen op het instellen van eigen diensten tot nut van de bevolking. Men moest een eigen school bouwen, leden benoemen voor de gemeenteraad, een secretaris, ontvanger en veldwachter aanstellen en ook zorgen voor een brandweer. Zo is er ook gezorgd voor de veiligheid van de bewoners gedurende de nacht. De raad stelde op 4 oktober 1830 twaalf gulden beschikbaar voor onderhoud van het gemeentehuis, de waterputten en voor brandstof voor de „wagstoefte der nachtwacht”.

Zoals bij vele andere diensten in het belang van de dorpsbewoners, b.v. bij het onderhoud van de wegen, zo waren de inwoners verplicht om beurten hand- en spandiensten te verrichten, waarvoor geen vergoeding werd gegeven. Er was ook nog geen belasting in geld ten bate van deze diensten. Ook voor de nachtwake werden mannen aangewezen.

Een vast reglement voor de nachtwake werd in Nieuwenhagen opgesteld naar aanleiding van een brief van de gouverneur te Maastricht, die de raad behandelde in haar vergadering van 21 januari 1845. De gemeente bestond toen uit drie secties n.l. A) Overs-Nieuwenhagen met 471 zielen, B) Dorpstraat met 318 zielen en C) Onders-Nieuwenhagen met 300 zielen, samen dus 1089 inwoners.

De nachtwacht bestond uit vijf mannen ouder dan 20 jaar. Mannen die in militaire dienst waren geweest en met groot verlot thuis waren, werden verplicht beurtelings nachtwacht te doen. Omdat er geen vast wachtlokaal was voor de bijeenkomst van de nachtwakers, werd een huis daartoe aangewezen. De huiseigenaar was dan commandant van het vijfmanschap. Aan de wachters en aan de „wagtstooftouder” werd tweemaal vier en twintig uur van te voren opdracht gegeven tot het houden van de nachtwacht. De dienst werd alleen vervuld in de wintermaanden, van 2 november tot 28 februari, van 10 uur 's avonds tot 5 uur in de morgen. Om 10 uur kwamen de vijf mannen in het aangewezen huis samen. Om beurten moesten ze met twee te samen twee uur dienst doen. Deze dienst bestond in het doorkruisen van de gemeente. Burgemeester en wethouders (vóór 1851 schout en schepenen) werden belast met het toezicht op de nachtdienst.

Over deze regeling moesten de dorpingen hun tevredenheid hebben geuit, want op 2 september 1852 verbeterde de raad het reglement en de dorpingen waren nu ook bereid ieder naar vermogen jaarlijks een bijdrage te geven voor de nachtwake, uitmakende 30, 20 of 15 centen, te betalen bij de gemeente-ontvanger vóór 31 oktober van ieder jaar. Volgens het nieuwe reglement moest de nachtwaker gedurende de zeven uur dat de dienst duurde, acht maal het gehele dorp rondgaan. Na elke 200 stappen moest hij gedurende de volgende drie stappen op een koperen

hoorn blazen en onmiddellijk daarna met luider stem afroepen hoe laat het was. Als zich iets buitengewoons voordeed, moest hij de veldwachter (in 1852 was dat Alexander Jongen, oud 39 jaar) of de burgemeester of een van de wethouders waarschuwen en deze om hulp vragen. Deze moest dan over het voorgevallene mondeling of schriftelijk verslag uitbrengen bij de marechaussee te Heerlen. De ingezetenen moesten de nachtwaker respecteren en hem, als ze erom gevraagd werden, hulp verlenen.

De nachtwacht had het recht zo nodig gebruik te maken van zijn wapens om geweld met geweld tegen te gaan. Bij misbruik hiervan kon hij ter verantwoording worden geroepen.

Hij mocht geen tapperij, herberg of ander huis binnengaan. Ontdekte hij in een tapperij of herberg nachtgeraas, dan moest hij dit onmiddellijk ter kennis brengen van de veldwachter, de burgemeester of een van de wethouders.

Verdachte personen moest hij aanhouden en aan de burgemeester of een van de wethouders overleveren.

Ontdekte hij brand, dan moest hij een schot lossen en zich onmiddellijk naar de brandende plaats begeven, de bewoners en bureu wakker maken. Daarna moest hij zich, onafgebroken op de hoorn blazend, naar de burgemeester of een van de wethouders begeven, hen rapport uitbrengen en ook aan de marechaussee. Verder moest hij zorgen voor het blussen van de brand alsook voor de veiligheid van personen en eigendommen. Ontdekte hij een dief die hij niet kon arresteren, dan moest hij dit doorgeven aan de veldwachter of aan een van de raadsleden die het bericht direct moesten overbrengen aan de commandant van de brigade-marechaussee te Heerlen.

Ontdekte hij dat ergens een deur openstond of een raam, dan moest hij door kloppen of bellen de bewoners van het huis wekken en hiervan in kennis stellen.

Bij verwaarlozing van een van deze plichten werd hij beboet met drie gulden bij de eerste overtreding, met zes gulden bij de tweede en met ontslag bij de derde.

Dit reglement werd ter goedkeuring gestuurd naar de Gedeputeerde Staten. Daarna werd het op de gebruikelijke manier afgekondigd en een afschrift werd gestuurd aan de kantonrechter te Heerlen, een ander aan de commandant van de brigade marechaussee te Heerlen en een derde werd overhandigd aan de nachtwaker zelf.

Dit besluit was ondertekend door: J. W. Boermans, burgemeester, J. G. Dautzenberg, G. Voncken, Keybets, H. J. Franken, F. J. Scheeren en J. Borghans.

H. Meens, pastoor

Medische instrumenten in het Heerlens Museum

Reeds in de vroegste oudheid was de geneeskunde van grote betekenis in de menselijke samenleving. Oorlogen hebben deze wetenschap een uitzonderlijke plaats doen innemen en bevorderd, immers steeds opnieuw werden de artsen geplaatst voor de verrassende gevolgen van een of ander letsel, toegebracht door een wapen, dat tot op de huidige dag zo verschillend en vooral zo vernietigend is geëvolueerd.

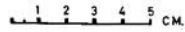
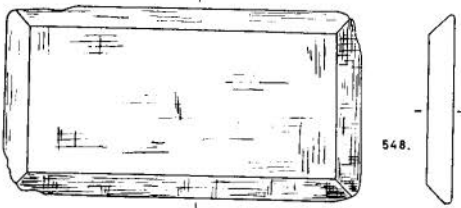
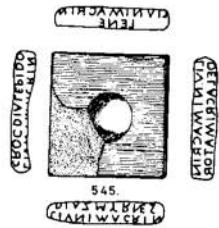
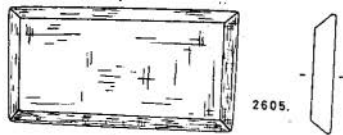
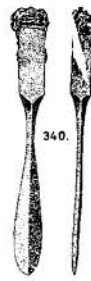
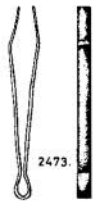
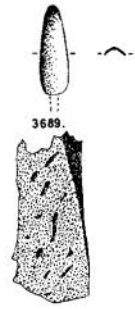
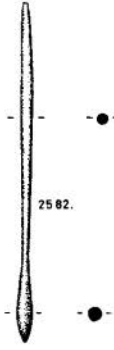
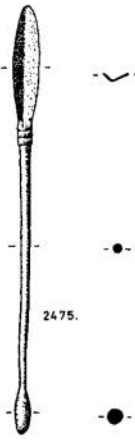
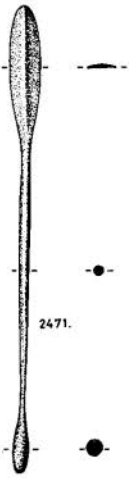
Ook de Romeinen beseften, dat de verzorging van soldaten en burgers een zaak was van het hoogste belang en deze zorg uitte zich in de eerste plaats in dagelijkse sport en hygiëne, waarvan de Thermen ons een zo treffend voorbeeld geven.

Ter bestrijding van lichamelijk letsel en ziekten gebruikten zij vaak medische instrumenten en enige hiervan zijn dan ook in het Heerlens museum stille getuigen van hun eens zo heilzame werking.

Het keizerlijke Rome kende verschillende artsen, van de hofarts tot huisarts en specialist. Apothekers waren er in de oudheid niet. De arts maakte zelf zijn medicamenten en voorzag ze van een etiket, dat de naam bevatte van het medicament en de uitvinder, de opsomming der ziekten waarvoor het diende, de samenstelling en tenslotte de aard van het gebruik. Deze waarschijnlijk geschreven etiketten zijn in deze vorm niet blijven bestaan.

Een soort etiket bezit Heerlen in de vorm van een „*cachet d'oculiste*”, inv. no. 545¹), waarop de oogarts zijn zalfjes bereidde. Het is een eenvoudige vierkante steen, met in het midden een holte; de ingrediënten werden hierin bewerkt en verfijnd volgens een te voren bepaald recept. De geneesmiddelen voor diverse oogziekten bestemd had de arts op de vier kanten van de steen aangegeven, waarvan het gemakkelijk was afdrukken in lak te nemen. Zodoende staat er op de (kopie)steen het volgende te lezen:

Lucius Iunii Macrini collyrium lene	= zachte zalf van L.I.M.
Lucius Iunii Macrini delacrimator	= tranenverwekkende zalf van L.I.M.
Lucius Iunii Macrini diazmyres	= myhrre bevattende zalf van L.I.M.
Lucius Iunii crocodes dialepidos	= zalf bereid met saffraan en koperschilfer van L.I.M.

Het originele oogartsinstrument in de vorm van een leistenen plaatje werd te Heerlen anno 1860 gevonden aan de Valkenburgerweg en in 1870 verkocht aan het Musée Cinquantenaire te Brussel²⁾.

Van de andere medische instrumenten zijn aanwezig: enige spatulae, inv. nos. 340, 2471, 2475, 2582 en 3689; verder de pincetten 948 en 2473, alle van brons³⁾.

Spatulae kunnen verschillend van vorm zijn: het lemmet kan eindigen in de vorm van een blad, inv. no. 2471 of als lepeltje, inv. no. 2475. Het werd waarschijnlijk gebruikt bij de behandeling van oogziekten, voor het maken van zalfjes op een *platte steen*, inv. nos. 548 en 2605, of in de holte van het „cachet d'oculiste”⁴⁾.

De pincetten zijn eveneens verschillend van type en doen dienst bij behandeling van het oog, maar vooral werden zij gebruikt om wonden of zieke lichaamsdelen „uit te pluizen”. Men kent pincetten met platte uiteinden zoals het instrument inv. no. 2473 of met scherpe grijpers, die een of meer tanden kunnen hebben.

Verder is er nog in het museum *een vorkje*, inv. no. 2472, dat vermoedelijk diende voor oogoperatie⁵⁾.

Ofschoon de toepassing van het branden van wonden aseptisch was, deden zich wel eens complicaties voor van besmettelijke aard. Als verdovend middel gebruikte men een afkooksel van de papaver en oogzalf met papaverbasis, zoals Plinius beschreven heeft.

Al de gevonden medische instrumenten behoren tot een veelzijdige levensgemeenschap van Coriovallum, dat ons wat betreft de eeuwen der Romeinse bezetting steeds nieuwe verrassingen brengt.

A. Ulrich

- 1) Marquardt, J. : Privatleben der Römer, 2er Teil; Leipzig 1882, 757—758.
- 2) van Hommerich, L. : „Museumgids”; Heerlen 1947, 51—52.
- 3) Inv. no. 340 : vindplaats Heerlen, Kruisstraat.
Inv. no. 2471 : vindplaats Heerlen.
Inv. no. 2475 : vindplaats Heerlen, Thermen.
Inv. no. 2582 : vindplaats Heerlen.
Inv. no. 3689 : vindplaats Nieuwenhagen.
Inv. no. 948 : vindplaats Heerlen, Kruisstraat—N.O.hoek Dek. Nicolayestr.
Inv. no. 2473 : vindplaats Heerlen, Thermen.
- 4) Inv. no. 548 : vindplaats Heerlen, Rennemig.
Inv. no. 2605 : vindplaats Heerlen, Thermen.
- 5) Inv. no. 2472 : vindplaats Heerlen, Thermen.

HISTORISCHE CHRONIEK

EXCURSIES.

1. Naar aanleiding van het 750-jarig bestaan van de abdij Val Dieu (1216—1966) en de hiermee gepaard gaande festiviteiten, organiseerde de historische Kring „Het Land van Herle” voor de abbonés op zaterdagmiddag 10 september een uitstap, waaraan door \pm 90 personen werd deelgenomen.

Via St. Pietersvoeren, alwaar de voormalige Kommanderij van de Duitse Orde werd bezichtigd, ging de tocht naar Val Dieu.

In een der binnencours van de abdij gaf de heer L. van Hommerich een uiteenzetting over het historisch gebeuren, dat aan deze stichting ten grondslag ligt. Aan de hand van een streeklandkaart lichtte hij de excursisten nader in over de territoriale verhoudingen in die tijd alsmede over de historische bindingen, die het land van Daelhem en het land van Herle hebben gehad: de stichter van de abdij was graaf Lotharius van Hochstaden (1197—1237), tevens gebiedende heer van het land van Heerlen; St. Pancratius, de patroonheilige van Heerlen, is óók patroon van de kerk van het voormalige hoofdstadje Daelhem, het gebied waaronder Val Dieu hoort. Zowel de inwoners van Daelhem als die van Heerlen kregen deze patroonheilige van het toentertijd besturend gravengeslacht van Hochstaden. Ook de verbouwing van de St. Pancratiuskerk van Heerlen, einde 12e eeuw, heeft iets met deze stichting te maken. Daarnaast is de verbindingsweg, lopende vanuit Daelhem, via Gulpen naar Heerlen bekend, die het verkeer onderhield met de bewoners van deze twee gebiedsdelen, bestuurd door dezelfde dynastie. Een ander belangrijk punt van overeenkomst is de rechtsstatus van de „Vrijheid”. Beide stadjes waren in het genot gesteld van een vrijheidscharter, een publiekrechtelijk privilege, hun verleend door één van de leden van het geslacht Ahr-Hochstaden.

Vervolgens werd onder leiding van de cistercienser pater Claessens, oud-Heerlenaar en thans woonachtig in de abdij, een bezoek gebracht aan de uitgebreide tentoonstelling alsmede aan het interieur van de abdijkerk.

De terugweg leidde via Clermont—Henri Chapelle en Lontzen naar *kasteel Eynatten*, alwaar voorzitter Jongen een aantal bijzonderheden over dit gebouw en zijn bewoners mededeelde. Via Moresnet—Vaals werd rond 20.30 uur Heerlen weer bereikt.

2. Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bezocht tijdens de dag-excursie door het land van Herve op zaterdag 17 september 1966 eveneens de abdij Val-Dieu. De heer van Hommerich lichtte ook de deelnemers aan deze uitstap (\pm 60 personen) aan de hand van een kaart van de landen van Overmaas uitvoerig voor over de stichting, het ontstaan en de bouwgeschiedenis van de abdij, de territoriale verhoudingen in die tijd alsmede over de historische aanknopingspunten van het land van Daelhem en het oude Heerlener land.
-

TENTOONSTELLING.

Bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan organiseerde de Heerlense Sportvereniging „K.E.V.” te Meezenbroek naast een aantal vermakelijkheden ook een middenstandstentoonstelling, die door burgemeester Gijzels op zaterdag 27 augustus officieel werd geopend. Ook de gemeente Heerlen nam hieraan deel. In een grote stand werd een beeld gegeven van de gemeente in het verleden, het heden en de toekomst.

„*Het verleden*” werd vertegenwoordigd door een 2-tal vitrines, inhoudende 71 voorwerpen, verdeeld in huishoudelijk- en ambachtelijk gerei uit de romeinse tijd en afkomstig uit het oudheidkundig museum, alsmede door een maquette van de romeinse thermen. Daarnaast leverde de gemeentelijke oudheidkundige dienst het materiaal voor een verdere vitrine, die de middeleeuwen en latere tijden moest symboliseren. Hiertoe werden een aantal charters, betrekking hebbend op aangelegenheden van overheidszorg, alsmede voorwerpen die gebruikt waren bij de handhaving van de openbare orde in vroeger dagen, tentoongesteld.

Onder de rubriek „*het heden*” kon de bezoeker aan de hand van foto's en tekeningen een inzicht krijgen in het gemeentelijk bestel en alle gemeentelijke diensten en bedrijven.

„*De toekomst*” werd hoofdzakelijk uit stedenbouwkundig oogmerk belicht en met maquettes verlevendigd.

Deze tentoonstelling werd op 4 september gesloten.

BEZOEKEN EN ONTVANGSTEN.

1. Een groep van 70 leerlingen van de *Hogere Landbouwschool te Ede* bracht begin juli 1966 een werkbezoek aan Zuidlimburg. Naast een aantal inrichtingen, betrekking hebbend op hun opleidingsgebied, werden ter uitdieping van eventueel bewaard gebleven historisch-agrarische feitelijkheden op 5 juli ook het geologisch museum en het gemeentelijk oudheidkundig museum bezocht.
2. Op 15 september 1966 werden een 25-tal studenten van het *Filosoficum te Heerlen* door de gemeentelijke oudheidkundige dienst ontvangen en rondgeleid.

- 2 juli Opening van de actie „Van dorp tot Wereld” die het Bernardinuscollege te Heerlen in samenwerking met de stichting Audio en visuele communicatie in onderontwikkelde gebieden heeft georganiseerd.
- 7 juli Eerste bijeenkomst van de Raad van het Stadsgebied Oostelijke Mijnstreek.
- 7 juli Viering van het 40-jarig jubileum van de Voerendaalse Jonge Boeren en Tuinders Bond.
- 15 juli Opening van de Rodahal en het Ve Wereldmuziekconcorso te Kerkrade.
- 16 juli Handboogschutterij St. Henricus te Bocholtzerheide bestaat 75 jaar.
- 16 juli Ingebruikname van een nieuw centrum voor vakopleiding voor volwassenen, in het kader van de herstructurering, in Terwinselen.
- 21 juli De Brunssumse gemeenteraad gaat akkoord met de vestiging van de L.O.M.-school in het schoolgebouw aan de Julianastraat.
- 23 juli Overplaatsing van het districtskantoor van het N.K.V. te Sittard naar Stationstraat te Heerlen.
- 31 juli Te Heerlen oprichting van de Stichting „Club 208” die zich tot doel heeft gesteld instuifavonden en andere culturele manifestaties voor de jeugd van Heerlen en omgeving te organiseren en steun te verlenen aan jeugdsociëteiten.
- 1 aug. De Heerlense gemeenteraad aanvaardt het „Centrumplan”.
- 20 aug. Opening van het gemeenschapshuis „Ons Trefcentrum” in de parochie van Christus Koning te Centrum-Zuid Hoensbroek.
- 27—28 aug. Schutterij St. Sebastianus van Voerendaal organiseert een drie-landenfeest waaraan 50 schutterijen afkomstig uit Duitsland, Nederland en Belgisch-Limburg deelnemen.
- 9 sept. Duitse T.V.-ploeg maakt opnamen in Brunssum in verband met de geruchten over de vestiging van het N.A.V.O.-hoofdkwartier AFCENT.
- 10 sept. Bericht dat de Schaesbergse dependance van het St. Bernardinuscollege in Heerlen met ingang van het nieuwe schooljaar zelfstandig is geworden onder de naam „Eychagencollege”.
- 13 sept. Opening van de eerste Nederlandse Hogeschool voor Theologie en Pastoraat in het filosoficum te Heerlen.
- 14 sept. Koningin Juliana brengt een twee-daags werkbezoek aan de mijnstreek in het kader van de herstructurering in verband met de komende mijnsluitingen.
- 16 sept. Totstandkoming van de Werkgroep voor Sociale Begeleiding Oostelijke Mijnstreek.
- 17 sept. Eerste steenlegging van verkennersgebouw voor de St. Petrus-Paulusgroep te Schaesberg.
- 21 sept. Bericht dat voor het eerst in Kerkrads historie geen najaarskermis wordt gehouden.
- 22—23 sept. Bezoek van Anti-Revolutionaire fractieleden van de Eerste en Tweede Kamer aan Heerlen i.v.m. een oriënterend gesprek over herstructurering in Limburg.
- 24 sept. Opening van Heerlens Shopping-Center in Het Loon.
- 25 sept. Het Roxy-Theater de oudste en enige centrumbioscoop van Kerkrade sluit wegens het onrendabele bezoekersaantal.
- 30 sept. Bezoek van NAVO-officieren aan de Stm. Hendrik te Brunssum in verband met de vestiging van het hoofdkwartier AFCENT.

Redactie.